

מחקרים ועדויות על שנאת יהודים ופרעות

דפנה צמחוני

שמואל מורה וצבי יהודה (עורכים), *שנאת יהודים ופרעות בעיראק*, מרכז מורשת יהדות בבל, אור־יהודה תשנ"ב / 1992

בעוד שתופעת האנטישמיות באירופה ובמערב זכתה למחקר ולתיעוד מקיפים, המחקר על שנאת היהודים במזרח התיכון ובצפון אפריקה עדיין בראשיתו. צעד חשוב בכיוון זה הוא הספר שלפנינו. הספר מתמקד בשיאה של שנאת היהודים בעיראק, פרעות 1941 (הפרֶהוד) בחג השבועות, 1-2 ביוני. היה זה האירוע הטראומטי ביותר בתולדות יהודי עיראק במאות השנים האחרונות, והיו לו השלכות רבות על תודעתם ועתידם. במסגרת ציון חמישים שנה לפרֶהוד יצא לאור קובץ זה.

מה היו מניעיה ומאפייניה של שנאת היהודים בעיראק? האם היו פרעות 1941 תולדה של שנאה מושרשת ליהודים בחברה העיראקית, אשר נבעו מעצם יחסו של האסלאם ליהודים? האם היו הפרעות מתוכננות מראש או אירוע ספונטני, צירוף מקרים שהתרחש בהשפעת הנאציזם בעיראק, דהיינו תופעה חד־פעמית וחולפת, בהשפעת אידיאולוגיה שיובאה מבחוץ? מה היו תגובותיהם של היהודים והערבים העיראקים לפרעות? על שאלות אלה מנסה הקובץ שלפנינו לענות.

חלקו הראשון של הספר (עמ' 13-147) מוקדש לדיון היסטורי, ומביא לראשונה בתרגום עברי את מיטב המחקרים שנכתבו בנושא ופורסמו זה לא כבר בכתבי־עת מדעיים באירופה. מחקרו החלוצי של חיים כהן (פורסם לראשונה ב- *Middle Eastern Studies [MES]*, 3 [1966]) דן ברקע לפרעות 1941, השתלשלות האירועים והשפעתם על היחסים בין יהודים ומוסלמים בעיראק. מאמרו של אלי כדורי (פורסם בספרו *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974) מתבסס בעיקר על ארכיונים בריטיים ועומד על עמדתם המתחמקת והמתעלמת של הכוחות הבריטיים שחנו בשערי בצרה ובגדאד ונמנעו מלהתערב להפסקת המהומות, מתוך אי־רצון להתנגש בכוחות הלאומניים ולבל ייראה העוצר, עבד אל־אֶל־אה, כמי ששב לשלטון בחסות כידונים בריטיים. מחקרה החלוצי של סילביה חיים על הקהילה היהודית בעיראק המלוכנית (פורסם ב- *MES*, 12 [1976]) מתייחס בין השאר לתקופה זו ודן באווירה ובנסיבות הכלליות של הקהילה בתקופה זו, שהובילו לבסוף ליציאתה מעיראק.

מאמרו של סטפן וילד מתאר את השפעת הנציונל־סוציאליזם במזרח הקרוב הערבי (פורסם ב- *Die Welt des Islams*, 1985). בעיראק נוסדה תנועת הנוער ה'פתוּוה' בהוראת ראש הממשלה, שנחשב ידיד הבריטים, נורי אל־סעיד, במטרה לחנך את הנוער העיראקי ברוח צבאית על־פי הדגם הגרמני. בראשה עמד מנכ"ל משרד החינוך העיראקי סמי שְׁוֹפֶת, והיא הושפעה רבות מגרמניה הנאצית. הרעיון של אומה חזקה קסם ללאומנים העיראקים, כמו־גם גיבושה של הלאומיות הגרמנית שהקדימה יצירת האומה לבניית המולדת. סמי שווכת ראה ביהודים אויבים מבית, שיש להשמידם משום שהם

מסוכנים יותר מן האויבים מבחוץ. אולם תורת הגזע הארית עצמה היוותה מכשול להפצת הנאציזם במזרח התיכון – כמו המונח אנטישמיות עצמו, במשמעותו הסמנטית – משום שסיווגה את הערבים בדרגת הגזעים הנחותים, לא הרחק מהיהודים. ואכן, בתרגום ספרו של היטלר מיין קאמפף הושמט הפרק העוסק בדירוג זה של הערבים, וזאת בהסכמת היטלר. כמו־כן לא השתמשו במונח 'אנטישמי' אלא במונח 'אנטי־יהודי'. למרות ההשפעה האידיאולוגית נותרו הגרמנים מלסבך עצמם בפעילות המכרסמת במעמדה של בריטניה במזרח התיכון. הם הסתייגו על כן מהקמת תאי המפלגה הנציונל־סוציאליסטית בארצות המזרח התיכון. הם גם סירבו לספק נשק, ולתכניות ההגדרה העצמית של הערבים העניקו אהדה בלבד.

החידוש העדכני החשוב בחלק זה של הספר הוא מאמרו של צבי יהודה המתבסס על מבחר מקורות ועדויות על הפְּרֶהוּד אשר לא פורסמו עד כה. יהודה בוחן את דיווחיו של השגריר הגרמני גרובה לגרמניה בשנים 1937–1939, המציגים את היהודים כבני־ברית של בריטניה המסיתים את אזרחי עיראק – באמצעות הלשנות ומעשי שוחד – לערער את מעמד גרמניה בעיראק ולפגוע בנציגייה. גרובה חזה את פרוץ הפרעות ביהודים, אך לא ראה בגרמניה ובמדיניותה את הגורם המרכזי לכך, אלא הטיל את האשם על היהודים מתנגדי המשטר. לדעת יהודה, הקשרים שקיים גרובה עם אישים בכירים בממשל העיראקי, כולל אלה שנודעו כידידי הבריטים ובהם נורי אל־סעיד, העידו על האהדה הרבה ששררה בעיראק לגרמניה הנאצית לא משום הזדהות אידיאולוגית אלא מתוך ראיית גרמניה כמכשול בפני מדיניות הדיכוי של בריטניה וצרפת כלפי הערבים.

באשר למהלך אירועי הפְּרֶהוּד יהודה מתבסס על עדויות חדשות, המובאות בחלקו השלישי של הספר, ומסיק כי הפרעות אורגנו על־ידי מוסלמים דתיים־לאומניים. שוטרים הצטרפו לפרעות רק ביומן השני, מה שהרחיב את מעגל הפורעים והגביר את בטחונם כי היהודים חסרי מגן. כעת נשמט הרסן מידי המארגנים והביזה הפכה ליעד העיקרי של ההמון. רק משהגיעו הפורעים לאזורים מסחריים וההמון חדל להבחין בין רכוש יהודי ללא יהודי, הורה העוצר על הפסקת המהומות. לדעת יהודה, העוצר והבריטים הזדהו עם הפורעים – ובכל אופן לא התנגדו להם – ולא היו מעוניינים בהפסקת המהומות כל עוד היו בשליטת יוזמיהן. הן תוכננו וכווננו להכריע את הקהילה היהודית בבגדאד, שהיוותה כשני שלישים מכלל יהודי עיראק באותה תקופה, מה שתאם את תפיסתה הלאומית של הנהגת עיראק. הלאומנים העיראקים היו מאוחדים בתפיסתם את היהודים כמיצועט שיש לסלקו מהעמדות החברתיות והכלכליות שתפס במדינה.

מפעל חשוב של המרכז למורשת יהדות בבל הוא מציאת שמות הנרצחים והנצחתם. על־פי רשימת השמות שבספר מגיע יהודה להערכת ועד הקהילה היהודית (120 נרצחים) וגם אינו רחוק מהערכת ועדת החקירה הממשלתית העיראקית (110).

בחלקו השני של הספר מתאר שמואל מורה את פרעות 1941 בראי הספרות של יהודי עיראק בישראל. מורה עומד על שתיקת האינטלקטואלים, הסופרים והמשוררים העיראקים, אף שחלקם היו ידועים כאוהדי יהודים. מורה מסביר זאת בכך שראו במרד רשיד עאלי, חודשיים לפני כן, מרד לאומי נגד הבריטים. גם סופרים יהודים כותבי ערבית בני הזמן לא כתבו על הפרעות, בעיקר משום גישתם הפרו־עיראקית ומשום שחשו כי הדבר לא יתרום לקידום אחווה ואחדות בעם העיראקי.

יהודים כתבו בעצמם על אירועי הפְּרָהוּד רק בשלב מאוחר הרבה יותר, לאחר שעזבו את עיראק. מורה מביא מזכרונותיהם של אישים בולטים בקהילה כאֶנוֹר שאל, מאיר בצרי וסלמאן דרוויש, אשר תיארו את הזעזוע העמוק שגרמו להם הפרעות, אף שהם עצמם, בעלי משרות נכבדות באותה עת, לא נפגעו מהם אישית. לצדם, משוררים וסופרים שחזו את אימי הפְּרָהוּד בנערותם וכתבו על כך שנים מאוחר יותר בישראל ובמערב. הם מתארים את האווירה והצלקת הנפשית העמוקה שהותירו האירועים המחרידים בהם אישית ובקהילה היהודית; את הזוועות, האימה וחוסר האונים מול אכזריות התוקפים. עם זאת לא שכחו לציין שכנים ישרי דרך שהגנו עליהם. כל המחברים תמימי דעים שהפְּרָהוּד פקח את עיניהם להבין כי היהודים לא יוכלו עוד לחיות בשלווה ובביטחון כבעבר ועורר בהם תהיות לגבי עתידם בעיראק. מסקנתו של מורה היא כי רוב היהודים הבינו שהפתרון היחיד הוא בתנועה הציונית, בהגנה עצמית וליכוד השורות, דבר שהצילם משואה נוספת לאחר ההכרזה על קום מדינת ישראל, ועם פתיחת שערי העלייה קמה הקהילה כאיש אחד ועלתה לישראל. מסקנה זו נראית לי מרחיקת לכת. התנועה הציונית משכה בני נוער רבים אך לא ליכדה את כל בני הקהילה. הגורמים לעליית רוב יהודי עיראק במבצע עזרא ונחמיה היו רבים ומגוונים, ובחלקם אינם ניתנים להסבר הגיוני. הפְּרָהוּד השאיר משקע פסיכולוגי עמוק, אך הוא בוודאי לא היה הגורם היחיד לעלייה. מעניין לציין כי דווקא אישים כמו אֶנוֹר שאל ומאיר בצרי לא יצאו את עיראק עם העלייה ההמונית. הם החזיקו באוריינטציה פרו-עיראקית שנים לאחר מכן ויצאו את עיראק רק עם עליית משטר הבעת' והתחדשות רדיפות היהודים, וגם אז לא הגיעו, ברובם, לישראל.

חלקו השלישי של הספר מביא מבחר מקורות ועדויות על הפרעות מפי יהודים שנכחו בהן, אשר לא פורסמו עד כה. חבל שחלק מהעדויות מופיע ללא ציון תאריך ומקום מסירת העדות. התמונה המתקבלת מהעדויות לגבי יחסה של החברה העיראקית ליהודים בעת הפְּרָהוּד אינה חד-משמעית. לצד תיאורים קשים של ממדי השנאה והאכזריות, עוברים כחוט השני גם גילויים של אנושיות ואף ידידות מצד מוסלמים, שהזכירו את מכריהם ושכניהם היהודים מפני אפשרות של פרוץ הפרעות. לאחר שפרצו, היו שנתנו מחסה ליהודים והגנו עליהם בנשק מפני ההמון המסתער. ישנן גם עדויות על כך שיהודים הגנו על חייהם בנשק ובכל הבא ליד, ובמקרים אלה הצליחו לרוב להניס את הפורעים.

לסיכום, קובץ מחקרים חשוב זה על הפְּרָהוּד מהיבטים רבים ומגוונים, הוא ציון דרך חשוב בחקר יהדות עיראק, ומן הראוי שיובא לידיעתו של הציבור הרחב קורא העברית.